

УДК 1:167:168.522(09)''19''

СУБ'ЄКТИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, haponnp@franko.lviv.ua*

Проаналізовано дискурсивні ідеї про взаємозв'язок соціокультурного поступу зі становленням нових жіночих образів, ідентичності та суб'єктивації. Розглянуто питання ідентифікації жінки з національними, громадянськими ідеалами у філософсько-антропологічному дискурсі другої половини ХХ сторіччя. Висвітлено дискурсивну тему про персональні чинники (провина, відповідальність), які обумовлюють специфіку процесу жіночої суб'єктивації. Звернено увагу на роль соціальних стереотипів, які знижують участь українських жінок у громадському житті.

Ключові слова: дискурс, суб'єктивація, ідентичність, жіноча суб'єктивність.

Двадцятье сторіччя було початком нового дискурсивного періоду, коли дискутується питання важливості чоловічих та жіночих персональних чинників у розвитку соціокультури. Зокрема, самоусвідомлення та спосіб ідентифікації особистості жінки з національними та суспільними ролями стає важливою темою українських філософських та наукових студій. Адже дискурсивна історія розвитку чоловічої та жіночої соціальної ідентичності відображає історію розвитку соціокультури. Вже зі середини ХІХ ст. починає укладатися філософсько-антропологічний дискурс, пов'язаний із проблемою формування нової жіночої суб'єктивності в межах нового для неї простору – суспільного. Тобто з другої половини ХІХ ст. формується нове бачення жіночого входження в суспільні справи, яке увінчалось визнанням суспільної жіночої ролі, – помічниці у справах соціального облаштування. Оскільки розвиток соціокультури пов'язаний із становленням нових жіночих образів, то з першої половини ХХ ст. до нашого часу питання ідентифікації жінки із національними, громадянськими ідеалами продовжує залишатись актуальною темою філософського, культурологічного, літературного дискурсів тощо.

Упродовж ХІХ ст. в дискурсивній практиці помітними є спроби видатних українських літераторів, зокрема Лесі Українки, О. Кобилянської відтворити нову жіночу суб'єктивність, сформувати новий образ жінки. Надалі в нових соціокультурних обставинах ХХ ст. питання жіночої суб'єктивації обговорюється в працях М. Рудницької, О. Теліги. Вони зауважували, що традиційна культура тривалий

час фокусувала “природне життя жінки”, не толеруючи її соціальної заангажованості та інтелектуальної мотивації. Наприкінці ХХ сторіччя питання жіночої ідентичності з соціокультурними ролями активно розглядається у вітчизняних дослідженнях, зокрема у філософських працях І. Жеребкіної, Н. Чухим, С. Жеребкіна, В. Муляр, М. Скорик та ін. Окремі автори у межах філософсько-антропологічних студій (М. Богачевська, Т. Гундорова, В. Агєєва, Н. Зборовська, І. Грабовська, О. Луценко та ін.) зауважують зміни образу жінки в літературному дискурсі та позадискурсивних реаліях.

Зважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемам жіночого гендеру, недостатньо проаналізованим є дискурс про соціокультурну специфіку жіночої суб’єктизації, який напрацьовувався в останні десятиліття ХХ сторіччя. Тому метою цієї розвідки є аналіз вітчизняного філософсько-антропологічного дискурсу другої половини ХХ сторіччя, в якому обговорюються особистісні чинники жіночої суб’єктизації.

Представниці Київської гендерної школи (С. Павличко, О. Забужко, Н. Зборовська та ін.) неодноразово звертались до критики традиційного способу опису чоловічо-жіночої проблематики, де жіноче означало пасивне, природне, приватне, а чоловіче – активне, духовне, культурне. Якщо жіноча суб’єктивність, жіночий підлеглий і пасивний внутрішній світ не вписувався в традиційні уявлення, то її розглядали як певний виняток. Тоді жінка з “недосконалого” чоловіка (філософська візія з часів Арістотеля) перетворюється в “нетипову”, “незвичайну” у сенсі “над-звичайну” жінку. Так, Н. Зборовська та О. Забужко [3] зауважували, що відомий літератор Є. Маланюк розглянув гендерну ситуацію українського світу як відхилення від справжнього європейського. У статті “Жіноча мужність” (1931) він цитує вислів І. Франка про Лесю Українку як “єдиного чоловіка” в Україні. На думку літератора, в українському світі чоловіче й жіноче розподілені неприродно. Акцентуючи на вольових та мужніх компонентах української жіночої суб’єктивності, автор водночас розмірковує над соціальним виявом так званого українського жіночого типу з його характерною нежіночою мужністю. Прикметно, що наголос, який зробив Є. Маланюк на неприродності розподілу чоловічого та жіночого первнів в українській психіці, та занепокоєність цим й надалі не полишатиме дослідників гендерної проблематики. Він пише: “Надходить час, коли неприродно розподілені в українській психіці елементи М і Ж мусять перегрупуватися до своїх природних пропорцій і дати здорову і гармонійно-суцільну націю” [4, с. 90]. Інакше кажучи, жіноча суб’єктивність має залишатися природно “жіночою”, а чоловіча – проникнутися мужністю. Можна припустити, що автор міг би “дозволити” залишитися жіночій суб’єктивності з її чоловічою мужністю, принаймні як локальний парадокс, що породжений жорсткими соціокультурними умовами жіночого існування. Маскулінна жіноча суб’єктивність, з одного боку, картається, а з іншого, – допускається як соціальна суб’єктивність, можливо, як рятівна в екст-

ремальних соціокультурних ситуаціях – війни, кризи, занепаду. Так закріплюється можливість перебування жінки в подвійному стандарті свого буття: нетипового суб'єкта в екстремальних ситуаціях соціального простору та бажаного об'єкта в його локально-приватних прошарках.

Жінка як об'єкт – теж достатньо поширена в XX сторіччі тема чоловічих роздумів – філософських та літературних. Об'єктивація “чоловічого смутку” відстежується в багатьох філософських та літературних текстах. З'являються чоловічі авторські судження (Н. Хамітов) про те, що жінка, прагнучи виразити свою суб'єктивність у чоловічому світі, стає раціональною і прагматичною, приєднавши до цих людських якостей свою емоційність і безпосередність. Емансиповані образи, навіть дуже презентабельні, видаються для критика-чоловіка негативним наслідком логіки розгортання соціальних подій. Емансипація, яка завела жінок до сфери “соціального діяння”, набуває критичних оцінок. Навіть сучасний вітчизняний філософський дискурс презентує цю стурбованість жіночою емансипацією. Спотворення образу жінки через емансипацію, що сприймається, як втеча із сфери приватного, непокоїть автора-чоловіка. Занепокоєність, очевидно, зумовлена тим, що емансипована та соціально заангажована жінка неминуче здійснює втечу за “сакральну площину свого буття”. Вихід жінки “за межі роду” є справою недозволеною й сприймається позитивно лише у випадку чоловічого суб'єкта. Бути “у межах роду”/“поза межами роду” є чіткими характеристиками меж жіночого/чоловічого в традиційній соціокультурі. У чоловічому уявленні навіть емоційна сфера індивіда містить цю специфічну гендерну особливість: “Чоловіча туга – це переживання нереалізованості в бутті за межами роду, в той час, як туга жінки є переживаннями... в межах роду”, – пише у своїй праці київський філософ Н. Хамітов [7, с. 49].

У дискурсах минулого-сучасного помітні уявлення про те, що вихід жінки за межі роду – це вияв нежіночого переживання й формування нежіночого образу. Однак слід зауважити, що суб'єктивація української жінки, її емансипація відбувалася зі середини XIX сторіччя нерозривно з процесом національної ідентичності. Ба, більше, емансиповані жінки зайняли чільні позиції у відстоюванні української ідеї. Дискурсивну площину формування “соціального образу” жінки, особливостей її суб'єктивації відкриває початок XX сторіччя. Про це зауважує у своїй розвідці „Нова доба культури” М. Рудницька. Дискусія, розгорнута в її іншій статті “Новий тип жінки”, відбувається навколо питання про втрату “жіночої” жінки та ностальгією, помітною в дискурсах першої половини XX сторіччя. Авторка порівнює традиційний, “сентиментальний” (безпроблемний) та народний модерний (суперечливий) жіночий образи. М. Рудницька в зміні жіночих образів бачить позитивний напрям становлення жіночої суб'єктивності в Україні: “Вчорашня жінка, яка не знала ще антагонізму між життєвими тенденціями, не знала роздвоєння душі, була більш гармонійна, більш врівноважена від нинішньої. Зате сьогодні жінка

є багатша, “цікавіша”. Її внутрішню боротьбу і неспокій, її шукання і блуканину, самоаналіз і сумніви, можна назвати проблематизмом нової жінки” [6, с. 109]. Жінка, згідно з поглядами М. Рудницької, як суб’єкт загальнонаціонального соборного процесу немислима без участі в жіночих організаціях, останні не повинні існувати відокремленими від інших у громадсько-політичному житті.

Проте становлення жіночої суб’єктивності в сучасному світі щоразу переживає кризи, пов’язані, зокрема, із зустрічним консервативним поглядом відмежування жінки від громадського життя. Нагадаємо, що суб’єктивація жінки радянського часу здійснювалася не лише щодо виконання материнської ролі як громадянської. Моделі жіночої суб’єктивації обтяжувалися однаковими з чоловіками вимогами професійної та громадської активності. Потрійна функція суб’єктивації жінок у соціальному просторі обернулася для неї “чоловікоподібною” моделлю. Відтак *femina sovietica* звинувачувалась у маскулінізації, трансгресії від своєї жіночої сутності [2]. Процес зростання ролі жінки в соціально-економічній сфері щораз частіше артикулювався як нетиповий, надзвичайний модус жіночої суб’єктивації. Зі зміною часу та соціокультурних обставин способи суб’єктивації сучасної жінки отримують щораз нові аргументи звинувачень. Наприклад, у сучасному філософсько-культурологічному дискурсі щораз менше обговорюється маскулінізація жіночої суб’єктивності та поширеність своєрідного гендерного типу “жінка-наче-чоловік”. Проте артикулюється проблема формування нової суб’єктивності – жінки „мігрантки-заробітчани”. Зрозуміло, що закордонна праця жінки часто є єдиним резервом економічного виживання сім’ї, але реалізовувати свій трудовий потенціал жінка вимушена в несприятливих умовах, погоджуючись на різні форми визискування. Ця нова специфіка жіночої суб’єктивації тісно пов’язана із формуванням певного типу суб’єктивності, „замішаного” на почутті провини та відповідальності. Ця специфіка почувань також притаманна для певної вікової групи жінок, які не залишали українських теренів, однак перебувають в ситуації „соціальної відставки”: безробіття, низькооплачуваної професії, загрози скорочення робочого місця тощо [2, с. 227].

За що жіноча суб’єктивність переживає провини? Які сучасні особливості жіночої суб’єктивації й переживання провини? Сучасна наука, на жаль, не дає такого матеріалу для обґрунтування феномену провини, як сучасний літературний дискурс. Зокрема, він пропонує матеріал для вивчення механізмів формування й умов існування феномену гендерної провини. Аналіз жіночих літературних текстів дав змогу Т. Ровенській [5] наблизитися до розуміння амбівалентності природи гендерної провини. Для цього слід увійти в парадигму понять “відповідальність” і “провина”, які близькі за значеннями. У мовленнєвій практиці найчастіше використовують поняття “відповідальність” стосовно чоловічого культурного ряду значень, адже чоловік має переважаючий статус у структурі соціально-правових відносин. Поняття провини пов’язуються з характеристиками, які частіше поширю-

ються на жіночий культурний ряд. Розуміння провини як соціальної нереалізованості суб'єкта, як трансформацію відповідальності в межах жіночої суб'єктивності дає змогу концептуалізувати її причини й культивування.

Почуття провини може формувати життєву філософію жінки, і за допомогою цього почуття можна домогтися контролю над її особистістю. Це підвищує цінність провини як соціального регулятора поведінки. Так чи інакше жіночу гендерну провину культивують як у суспільній свідомості, так і самі жінки. Соціально-культурна драма є добре помітною на прикладі життєписів жінок, проаналізованих Т. Герасимовою [2], які вимушено мігрують за кордон. Їх міграція частково є результатом соціокультурного сприйняття жіночої особи як неусвідомлюваної суб'єктивності. Соціальні стереотипи й упередження перешкоджають причетності жінки до розв'язання важливих, часто доленосних питань, що приймаються на різних рівнях приватного/суспільного. Посадження “вона відповідальна людина”, – зазначає Т. Ровенська, – на противагу “вона відповідальна жінка”... наголошує апеляцію до нейтральної гендерної стилістики. На цьому етапі зміна вкладеного значення тягне за собою лексичну заміну, і замість: “я відповідальна (умовно кажучи) за щось перед кимось” виникає формулювання “я всім винна”, тобто актуалізується проблема необмеженої і нефіксованої у доступних суспільних корелятах відповідальності...” [5, с. 221]. Нефіксована відповідальність закорковує проблему свободи жіночого волевияву: жіноче почуття обов'язку йде не зі свободи, а лише з етичних міркувань. Якщо реальна провина є однією з важких та емоційно негативних суб'єктивних станів, то переживання гендерної псевдопровини (“я винна за все на світі”) може бути змодельоване ззовні. Технології соціалізації жінки (освіта, навчання, виховання) у своїй різноманітності мають незмінний архетип аніми, ідеалу гендерної поведінки – співчуття, співпереживання, схильності до емоційної залученості. Ці особливості жіночої суб'єктивності роблять її вразливішою, здатною відчувати так звану “загальнолюдську” провину. У суспільній практиці жінки самі несвідомо, вже без зовнішніх втручань, привчаються керуватися нормативною свідомістю своєї “аксіоматичної провини” і присвячують своє життя її спокуті. Так виникає жіноча “етика турботи”, яка породжується “провиною за всіх” (М. Богачевська– Хом'як): усвідомлення своєї важливої ролі в суспільстві та як наслідок відчуття відповідальності за це суспільство. Не володіючи владними важелями, жінки все ж відчують себе винними за умови, не ними створені.

Посідаючи в суспільстві символічно чільне місце, опираючись на визнані соціальні вартості (сім'ю, материнську роль виховання, добросовісну працю) українські жінки разом із почуттям гендерної провини переживають власну відповідальність. Чи бачимо ми щось нове в цій особливості жіночої суб'єктивації? Сучасна дискурсивна практика й реальний жіночий спосіб життя вказують на формування жіночої “відповідальності”. Дослідження методами дискурс-аналізу біографічного та фокусового інтерв'ю дають змогу якісно окреслити особливості жіночого світо-

відчуття, відобразити соціальний контекст сучасної жіночої історії (HER-story) [2]. Соціальний “ейджизм”, який виявляється в обмеженні доступу до ресурсів і відчуження від участі в прийнятті рішень, найбільше стосується певних вікових груп жіночого населення та обумовлює їх готовність до виїзду за межі країни. Освіта, професійні заняття, виховання дітей, сімейні обов’язки (тобто “приписані” жінкам ролі) трансформуються у відповідальну соціальну позицію, яка забезпечує економічну стабільність сім’ї. Жіноча відповідальність в умовах українських соціокультурних реалій – це передовсім соціально-економічна турбота про свою сім’ю. Така прийнятна жінками “соціальна роль” є обмеженням гендерної ролі. Відповідальність жінок за виживання сім’ї не дозволяє їм проігнорувати “завтрашній день”. У цих умовах більшість жінок виробила жорстку, послідовну, замкнену у власних межах (сім’ї) соціальну позицію. Жіноча відповідальність за виживання сім’ї знижує потенціал можливої громадської активності жінок, перспективи особистого та професійного зростання. Натомість стосунок жінок до нових видів самореалізації – підприємництва, доброчинності, участі в прийнятті рішень – тісно пов’язаний із вільним часом та потребою розвинутої “соціальної мережі жіночого виживання”. Остання є слабо розвинутою, тому й малоефективним способом реалізації намірів забезпечення стабільності свого існування [2, с. 227].

Загальне поняття соціальної мережі належить до тих інтерактивних відносин, які утворюють конструкцію самоідентифікації особистості й забезпечують психологічне підтримання, матеріальну допомогу, послуги та інформацію подібно, як і соціальні зв’язки. У соціальній мережі громадські організації відіграють важливу роль. Аналіз сучасної жіночої суб’єктивації у соціокультурному просторі українського суспільства показує цікавий факт “виокремлення жіночого суб’єкта” із громадських жіночих ініціатив та організацій. Участь жіночих організацій, як засвідчують окремі дослідження, у політичній передвиборчій боротьбі також невисока. Ідеологічні гасла, які сприяли “ідентифікації” жінок із образом “Берегині” (міфологічним образом української жінки-матері), в останні роки сприймалися як стратегії маскування, незацікавленості проблемами жіночого буття. Власне, свідченням цього і є сучасний еміграційний процес українських жінок. Відома дослідниця гендерної тематики М. Богачевська-Хом’як неодноразово зауважувала, що питання, які стосуються жінок є соціальними проблемами, і суспільство співвідносить їх із жінками [1, с. 9]. Інакше кажучи, все, що стосується жінок, є частиною суспільної програми. У філософсько-культурологічному дискурсі другої половини ХХ ст. сформувалося розуміння, що ідентифікація жінок із суспільними програмами є ускладнена. Звичайно, жінки створюють громадські організації, щоб виразити свої проблеми й турботи. Однак жіноча відповідальність, жорстка стратегія суб’єктивації, пов’язана з виживанням власної сім’ї, не дає змоги їй вийти в площину громадських ініціатив, соціальної активності. Українська жінка залишається

замкненою в драматичному колі власної суб'єктивності – одночасного переживання провини й відповідальності.

Отже, філософсько-антропологічна дискурсивна практика другої половини ХХ ст. показує, що суб'єктивація гендеру повинна відбуватись у тісному взаємозв'язку не лише із владною ідеологією щодо ролі жінок, а й з формуванням громадських структур та ініціатив в Україні. Останні значно відстають у своєму становленні та активності. Соціальні стереотипи стосовно місця жінок у суспільстві разом із персональними почуттями жінки (провиною, відповідальністю) можуть розглядатися як суттєві конфлікти суб'єктивності та бар'єри суб'єктивації. Жіночий досвід суб'єктивації, тобто сприйняття і впровадження себе як суб'єкта соціокультурних процесів, з їх очевидною динамікою, містить чималі труднощі. Жіноча суб'єктивність існує і змінюється, тому жіночий досвід є парадоксальною епістемологічною конструкцією; з одного боку, він є інтерпретацією, а з іншого, – потребує подальшої інтерпретації. Сучасні перспективи дослідження питання жіночої суб'єктивації в Україні є очевидні. Для цього жіночий гендер повинен аналізуватися в дискурсах ХХІ сторіччя у своїй багатоваріантній складності оновленого соціокультурного простору.

1. Богачевська–Хом'як М. Жінки і розуміння Східної Європи // Гендерна перспектива. – К.: Факт, 2004. – С. 9– 19.
2. Герасимова Т. “Другим голосом”: в поисках утраченной истории // Гендерные исследования. – Харьков: ХЦГИ, 2000. – №4. – С. 227– 246.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 129 с.
4. Маланюк Є. Жіноча мужність // Українське періодичне видання для жінок в Галичині: Анотований каталог. – Львів: Вид-во Львів. бібліотеки ім. В. Стефаника, 1996. – 120 с.
5. Ровенская Т. Винавата ли я...? // Гендерные исследования. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – №3. – С. 214– 225.
6. Рудницька М. Статті. Листи. Документи.– Л.: Вид-во Львів. бібліотеки ім. В. Стефаника, 1998. – 180 с.
7. Хамитов Н. Пределы мужского и женского. – К: Час, 1997. – 223 с.

**SUBJECTIVITY OF A UKRAINIAN WOMAN:
PHILOSOPHIC AND ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE
OF THE SECOND HALF OF THE XX-TH CENTURY**

Nadiya Hapon

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, haponnp@franko.lviv.ua*

The article under consideration examines social and cultural transformations of gender in Ukraine. National identification of women became a very urgent topic of social, philosophical and literary contexts in the second half of the 20th century. It is still a very actual theme. A present-day subjectivity crisis is also connected with expansion of stereotypes and conservative beliefs, which diminish social and cultural role of women.

Key words: discourse, personality identification, subjectivity, a woman's subjectivity.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2005

Прийнята до друку 20.09.2005